
**«МИ ПОВИННІ БУЛИ ВИКОНУВАТИ БРУДНУ РОБОТУ...»:
ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЇВ КИЄВА ВОСЕНИ 1941 Р.
У СВІТЛІ НІМЕЦЬКИХ ДОКУМЕНТІВ**

Наприкінці вересня 1941 р. підрозділи СС і поліції, підпорядковані головнокомандувачу СС і поліції на Півдні Росії (*Höherer SS-und Polizeiführer Russland-Süd, HSSPF*) обергрупенфюреру СС Фрідріху Єкельну, в межах «остаточного розв'язання єврейського питання» провели чергову «єврейську акцію», цього разу в Києві, під час якої знищили єврейське населення, яке залишилося в місті¹. Для Єкельна та його підлеглих акція в Києві не була чимось особливим – на той час на їхньому рахунку вже були десятки тисяч убитих євреїв у багатьох населених пунктах України². Для команд СД, поліцейських батальйонів, підрозділів військ СС убивства євреїв як «головних

¹ За переписом населення 1939 р., у Києві проживали 224 236 євреїв, або 26,5% мешканців міста (*Distribution of the Jewish Population of the USSR 1939 / Ed. M. Altshuler. – Jerusalem, 1993. – P. 20*). Німецькі війська захопили місто майже через три місяці після початку війни, тож чимало євреїв змогли евакуюватися, натомість військовозобов'язаних чоловіків призвали або ж вони добровільно вступили до армії.

² Лише упродовж серпня 1941 р. підрозділи Єкельна (поліцейський полк «Південь», 304-й і 320-й поліцейські батальйони, 1-ша мотопіхотна бригада СС) розстріляли 44 125 осіб, переважно євреїв (*Ereignismeldung UdSSR № 94 від 25 вересня 1941 р., у: ВАВ, Bestand R 58/217*).

носіїв більшовизму»³ стали рутинною «роботою», хоч і відразливою, однак необхідною для найважливішої мети «походу на Схід» – знищення «єврейсько-більшовицької системи»⁴. Акція в Києві також не була якісним стрибком у політиці винищення – цей стрибок (у межах України) стався приблизно місяцем-півтора раніше, коли в Білій Церкві загін зондеркоманди 4а разом із дорослими євреями вперше розстріляв також єврейських дітей⁵, а так звана штабна рота Єсельна за участі 320-го поліцейського батальйону під час триденної «грос-акції» в Кам'янці-Подільському знищила майже всіх місцевих євреїв разом із депортованими до міста «іноземними» євреями з Угорщини⁶.

Через свої масштаби – майже 22 тисячі жертв лише за один день, близько 34 тисячі за два дні – акція в Києві стала одним із символів єврейського геноциду. Ані раніше, ані пізніше, навіть в Освенцимі або Трєблінці, стільки євреїв **за один день** нацисти не знищували. Тому про Бабин Яр ще довго пам'ятатимуть як теперішнє, так і майбутні покоління.

На момент захоплення міста вже діяв наказ про поголовне знищення євреїв в окупованих районах Радянського Союзу⁷. Зазвичай цьому знищенню передували такі проміжні кроки, як реєстрація, концентрація, мічення євреїв.

³ Див. наказ шефа головного командування Вермахту Кайтеля від 12 вересня 1941 р. (ВА-МА, RH 37/3114).

⁴ Див. наказ головнокомандувача 6-ї армії генерал-фельдмаршала фон Райхенау від 10 жовтня 1941 р. «Про поведінку військ на Сході» (ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 454, л. 25).

⁵ Див.: Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen. – Bd. 31, Amsterdam, 2004. – S. 207–225; Groscurth H. Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940. – Stuttgart, 1970. – S. 534ff.

⁶ Див. докладніше: Mallmann K.-M. Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941 // *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*. – 2001. – No. 10; Крузлов А. «Єврейська акція» в Каменець-Подольськом в кінці августу 1941 г. в світє немецких документів // *Голокост і сучасність*. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2005. – № 1. – С. 43–48.

⁷ Див. докладніше: Ogorreck R. Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung». – Berlin, 1996; Browning Ch.R. The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution. – Cambridge University Press, 1995; Browning Ch.R. Der Weg zur Endlösung. Entscheidungen und Täter. – Rowohlt Tb., 2002; Browning Ch.R. The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

У Києві таких попередніх заходів не проводили: по кількох днях після окупації в місті різко загострилася ситуація – через вибухи радіомін сталася велика пожежа в центрі Києва, тож окупанти змушені були «вирішувати єврейське питання» прискореними темпами. Фактично єврейське населення, яке залишилося в Києві, почали масово знищувати лише через десять днів після вступу до міста німецьких військ. Саме це відрізняє акцію в Києві від подібних трагедій в інших населених пунктах.

ЗАХОПЛЕННЯ КИЄВА НІМЕЦЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ. ПЕРШІ АНТИЄВРЕЙСЬКІ ЗАХОДИ

Німецькі війська (частини 71-ї, 75-ї піхотних дивізій і 99-ї легкої піхотної дивізії, що належали до 29-го армійського корпусу⁸) увійшли до міста близько полудня 19 вересня 1941 р. В той час у Києві ще залишалось приблизно 400 тисяч мешканців – з 930 тисяч осіб у середині 1941 р. майже 200 тисяч після 22 червня 1941 р. були призвані до армії, 325 тисяч – евакуйовані⁹. Як буде показано далі, кожен десятий із цих 400 тисяч був євреєм¹⁰.

Разом із передовими частинами Вермахту до міста прибув також передовий загін зондеркоманди 4а зі складу оперативної групи С (*Einsatzgruppe C*) – 50 осіб на чолі з оберштурмфюрерами СС Гефнером і Янссеном¹¹. Основний склад зондеркоманди цього дня проводив «єврейську акцію» в Житомирі (розстріляно 3145 осіб) і прибув до Києва

⁸ Окрім цих дивізій до складу корпусу у вересні 1941 р. входили 95-та і 299-та піхотні дивізії.

⁹ *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра (1941–1945) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С. 278 (далі – *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра). Про 400 тисяч киян, які залишилися в місті, також писав у своєму звіті від 2 жовтня 1941 р. кригсфервалтунгсрат (Kriegsverwaltungsrat) з 454-ї охоронної дивізії фон Фрорайх (ВА-МА, RH 26 – 454/28).

¹⁰ До війни приблизно кожен четвертий мешканець міста був євреєм (див. прим. 1).

¹¹ До передового загону входили взвод військ СС під керівництвом обершарфюрера СС Сгера і декілька чиновників (див. свідчення від 31 травня 1965 р. Августа Гефнера: Varch B 162/5652, Bl. 2906).

25 вересня разом зі штабом *Einsatzgruppe C*¹². Тоді ж до Києва увійшли поліцейський полк «Південь» у складі 45-го резервного батальйону (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Мартин Бессер) і 303-го поліцейського батальйону (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Генріх Ганнібал), а також частина штабу головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії обергрупенфюрера СС Скельна¹³.

У той самий період документи фіксують появу в Києві перших загонів української допоміжної поліції. Зокрема, 21 вересня до міста із Житомира прибула передова команда (18 осіб) української поліції на чолі з Б. Конином, а 23 вересня – «козача сотня» під командуванням І. Кедюлича¹⁴; обидві належали до тієї частини ОУН, що після розколу 1940 р. залишилась відданою полковникові А. Мельнику. Врешті, 29 вересня на прохання фельдкомендатури 195 454-та охоронна дивізія надала в її розпорядження 300 українських допоміжних поліцейських¹⁵.

¹² Див.: «*Ereignismeldung UdSSR*» № 106 від 7 жовтня 1941 р. (ВАН, R 58/218).

¹³ Радіограма № 136/37 головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії від 26 вересня 1941 р., 10.00 (Центральний військовий архів у Празі, фонд «Штаб командування райхсфюрера СС»). За іншими даними (див. обвинувальний висновок прокуратури Регенсбурга (Az.: I 4 Js 1495/65) від 2 лютого 1970 р. у справі Розенбауера, Бессера і Кройцера, в: ВАН, 162/6670), 45-й батальйон прибув до Києва вже 22 вересня 1941 р.; штаб батальйону спершу розміщувався в університеті, а потім в ошадкасі. 303-й батальйон увійшов до Києва 23 вересня 1941 р. (див., наприклад, запис у поліцейському службовому паспорті обервахтмайстера охоронної поліції Еріха Карраша: «23.9. – 14.10.41: завдання з охорони і чищення в Києві»).

¹⁴ «Короткий нарис про засновання і зорганізованя УОП в Києві» (ГАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 227, арк. 2; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 397, арк. 29). Документ опубліковано російською мовою в: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. – К.; Львів, 2003. – С. 254–256.

¹⁵ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007 (далі – *Нахманович В.* До питання). – С. 247 (посилання на щоденне донесення 454-ї охоронної дивізії від 29 вересня 1941 р.).

Загалом наприкінці вересня у Києві перебувало понад 1,5 тисячі поліцейських та есесівців.

Одразу після захоплення міста окупаційна влада почала вживати репресивних заходів проти єврейського населення Києва. При цьому перші антиєврейські акції провели не СД і поліція, а Вермахт. У Києві в перші дні окупації дислокувався 29-й армійський корпус (командир – генерал Ганс фон Обстфельдер) у складі п'яťох дивізій: 71-ша, 75-та, 95-та, 299-та піхотні та 99-та легка піхотна дивізії. Кожна з них розміщувалася у визначеному районі міста. Вже 19 вересня 75-та піхотна дивізія наказала залучати до робіт з розчищення й розмінування євреїв¹⁶. 21 вересня 95-та піхотна дивізія видала наказ про «контроль чоловічого населення Києва», згідно з яким рано-вранці 22 вересня належало провести раптову акцію із захоплення чоловічого населення призовного віку, помістити затриманих до «слідчого табору», де офіцери абверу з допомогою надійних українців мали їх перевірити, а виявлених «солдатів у цивільному, партизанів або звільнених злочинців, а також євреїв» відправити до дулагу 201. Натомість 75-та піхотна дивізія у наказі про «чищення міста Києва», виданому того ж дня, вимагала комісарів і «звільнених злочинців» передавати СД. Виконання наказу було відкладено через нестачу сил, насамперед гідних українців, яких тільки почали підбирати і ще мали перевірити¹⁷. 22 вересня командир корпусу наказав, посилаючись на наказ 6-ї армії від 19 вересня 1941 р. про арешт чоловіків призовного віку, арештовувати окрім переодягнених червоноармійців також євреїв-чоловіків¹⁸. 23 вересня фон Обстфельдер провів нараду з шістьма підлеглими командирами дивізій¹⁹, на якій знову наголосив, що патрулі мають арештовувати насамперед євреїв-чоловіків, а євреїв і полонених слід призначати на роботи²⁰.

24 вересня, коли почалися вибухи і пожежі, що спричинили загибель багатьох німецьких солдатів і офіцерів, комендант міста генерал-майор

¹⁶ *Arnold K.J.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // *Militär-geschichtliche Mitteilungen* 58 (1999). – S. 51.

¹⁷ *Ibid.* – S. 50.

¹⁸ *Ibid.* – S. 51.

¹⁹ Окрім п'яти дивізій фон Обстфельдеру тимчасово підпорядковувалася 296-та піхотна дивізія із 17-го армійського корпусу.

²⁰ *Arnold K.J.* *Op. cit.* – S. 51.

Курт Ебергард²¹ або фон Обстфельдер поставили вимогу СД: на відплату розстріляти всіх євреїв міста. Колишній оберштурмфюрер СС Август Гефнер, котрий очолював передовий загін зондеркоманди 4а, у своїх післявоєнних свідченнях так описав цю зустріч з Ебергардом:

Приблизно на 2-й або 3-й день пожежі в Києві я у другій половині дня разом з Янссеном пішов на місце пожежі, що було неподалік мого відомства, оскільки я мав зважати на те, що моє відомство також зачепить пожежа. Вулицю оточили члени поліцейського полку пожежної охорони, які мене сповістили, що я маю чекати вибуху. Стався вибух. Ми пішли далі. На лівому боці вулиці підірвали увесь фронт будинків, щоби вогонь не поширився на інший бік вулиці. За декілька хвилин із будинків праворуч вирвалося полум'я. Неймовірно, але за мить поліцейські прогнали в одну поперечну вулицю велику кількість євреїв, частина яких несла каністри з бензином. Тепер усе стало зрозуміло. Янссен і я пішли назад до нашого відомства, там уже був наказ, щоби я терміново прибув до міського коменданта генерал-майора Ебергардта [так у тексті. – *О.К.*]. У супроводі Янссена я одразу поїхав туди. Під час доповіді був присутній його ад'ютант і ще один офіцер. Він стисло розповів мені про саботаж із боку євреїв і сказав, що наказав негайно привселюдно повісити приблизно 60 євреїв, що і відбувається в цей час. На відплату він мені наказав розстріляти всіх євреїв Києва. Потім запитав, чи маю я повноваження розстріляти євреїв. Я дав ствердну відповідь на запитання. На його запитання, скільки євреїв перебуває в Києві, я відповів, що мені про це нічого не відомо, можливо, тисяч із п'ять. Потім він наказав мені розстріляти всіх євреїв. Я заявив йому, що в мене замало людей, тому я не в змозі технічно це зробити. У нього самого є два батальйони, тобто достатньо людей, щоби самому це зробити. Це були два піхотні батальйони. На це Ебергардт повідомив, що згідно з наказом «Барбаросса» він усе належне повинен зробити і зробить, однак розстрілювати повинна, відповідно до категоричного наказу, оперативна команда. Він наказує зібрати євреїв, викопати ями, дасть боеприпаси, поставити караул у моїх будівель тощо. Якщо ж я не почну негайно виконувати

²¹ Ебергарда, коменданта фельдкомендатури 195, призначили комендантом міста за наказом 6-ї армії 24 вересня 1941 р., він підпорядковувався командирі 29-го армійського корпусу, одночасно виконуючи обов'язки начальника гарнізона до 27 вересня 1941 р., коли гарнізонним начальником став командир 113-ї піхотної дивізії генерал-майор Циквельф (Arnold K.J. Op. cit. – S. 43).

наказ, він віддасть мене під воєнно-польовий суд. Я сказав йому ще раз, що з невеликою кількістю людей, що я їх маю, це неможливо технічно, однак я негайно поінформую мого командира. Давши наказ виконати це якомога скоріше й одразу його інформувати, мене відпустили. Враховуючи той факт, що найближчим часом до Києва прибудуть усі штаби поліції вищого рівня, ми з Янсеном розуміли, що долю євреїв Києва визначено. Ми вирішили спробувати зробити все, щоби ми, офіцери СС керівної служби, і наша команда не брали участі у страті. Я не зателефонував. Наступного дня мене знову викликали до Ебергардта, Янсен мене супроводжував. Коли я повідомив, що не зміг зв'язатися з Блобелем телефоном, він розлютився і наказав мені негайно розпочати страту, навіть якщо у мене мало людей. Я знову заперечив. Він закричав на мене: «Ви негайно постанете перед воєнним судом!». На це я відповів, що мої накази для Києва полягають у тому, щоби зайняти будівлі для двох штабів і зробити все, щоб ці будівлі зберегти і ретельно обшукати. Цього я ще не виконав і ці два штаби не убезпечив. Тепер у нього виникли сумніви щодо безпеки штабів, і він зрозумів, що навряд чи виправдається перед воєнним судом. Тоді я дістав наказ негайно поїхати до Блобеля, що змушений був зробити. Я витратив на це багато часу, і лише у другій половині наступного дня повідомив Ебергардта, що Блобель зайнятий розстрілом у Житомирі й у Києві буде тільки за 2-3 дні. Тоді я маю повідомити *Einsatzgruppe C* і *HSSPF*. Це було неможливо, адже я не знав, де вони перебувають, і не мав рації. Маю суттєве доповнення, що я 1) вже забезпечив абсолютну безпеку будівель і 2) була технічна можливість проводити страти. Якби Ебергардт узяв на себе зовнішнє оточення будинків, то в мене звільнилося б стільки людей, що я міг би провести страту. Янсен і я залишилися при своєму рішенні – зробити все, аби уникнути залучення. Після прибуття команди під керівництвом Блобеля до Києва, я одразу відвів Каллсена і Ханса на нараду. Я оголосив їм, до чого ми дійшли, і запитав, чи вони також вважають, що ми безумовно маємо уникнути такого закінчення нашої діяльності в Росії (ми мали 1.10 знову бути в Берліні). У принципі з цим усі погодилися. Я запропонував їм план, виконання якого вони доручили мені. Спершу я доповів Блобелю про ситуацію і запропонував, щоби зондеркоманда 4а негайно вирушила далі у північно-східному напрямку, аби знову опинитися поблизу штаб-квартири 6-ї армії. Це я обґрунтував тим, що поліцейський полк «Росія-Південь» уже перебуває в Києві, а айнзацкоманда 5, яка також має залишитися в Києві, от-от прибуде.

Я також запитав у Блобеля, чи він поривається розстрілювати євреїв. Після довгих умовлянь і за підтримки інших офіцерів я все-таки вмовив Блобеля погодитися. Ми завбачливо не наказали розвантажувати машини. Квартири для членів команди хоча й конфіскували, однак не обладнали, і люди лише раз їх оглянули. Ми підготувалися до відправлення і чекали лише наказу «По машинах!». Тут у Блобеля виникла ідея, що він має повідомити про від'їзд д-ра Раша. Блобель повернувся незадоволений, і ми мусили залишитися²².

Колишній оберштурмфюрер Адольф Янссен дещо інакше розповідає про ці події. За його словами, коли він 19 вересня приїхав до Києва, в місті

спершу було спокійно. Ввечері я повернувся до Василькова, де був штаб фон Путткамера. За день я був знову з Гефнером у Києві. Я ще пам'ятаю, що того дня в монастирі злетів у повітря артилерійський штаб. На мою думку, вибух було зроблено дистанційно. В музеї Леніна я сам знайшов такий вибуховий пристрій. У Києві ми разом з Гефнером зустріли міського коменданта Ебергардта. Та це сталося кількома днями пізніше. Це було того дня, коли в повітря злетіла міська комендатура. На шляху до міського коменданта я нічого особливого не запам'ятав. Якщо в мене запитують, чи бачив я євреїв, що бігли із канистрами бензину в руках, то це не відповідає дійсності. Міський комендант спілкувався з Гефнером і зі мною. Нас не просили прийти до міського коменданта, як стверджує Гефнер. Гефнер і я випадково зустріли міського коменданта. Міський комендант знав мене і тому звернувся до мене, коли я підбіг до будинку, де стався вибух. Ми розмовляли. Раптом підійшов командир корпусу, який тоді перебував у Києві, і запитав Ебергардта, що сталося. Ебергардт доповів. Командир корпусу сказав: «Євреїв слід розстріляти». Він вважав, що цю акцію могли влаштувати лише євреї. Тоді мене командир корпусу запитав, чи можемо ми розстріляти євреїв. Я сказав, що командир команди не я, а Гефнер, і розстріл уже через те неможливий, що в нас було тоді приблизно 20 осіб. Тож командир корпусу наказав міському коменданту, щоб страту провів поліцейський батальйон²³.

²² Свідчення Августа Гефнера від 16 червня 1965 р. (Barch В 162/5653, ВІ. 3092–3095).

²³ Свідчення Адольфа Янсена від 24 червня 1965 р. (Barch В 162/5653, ВІ. 3176–3177). Щодо наради офіцерів команди з метою вмовити Блобеля вийти з міста і залишити Київ айнзацкоманді 5, то Янссен заявив, що він «не може сказати,

Цілком імовірно, що наказ про масові страти в Києві як покарання за вибухи схвалив тодішній командувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал Вальтер фон Райхенау²⁴, з яким фон Обстфельдер зустрівся

що цієї розмови не було, і не може сказати, що вона була». Гефнер на допиті 6 липня 1965 р. наполягав на тому, що розмова з Ебергардом відбулася в кімнаті у міській комендатурі. «Неможливо забути обставин, за яких я дістав наказ, що мав призвести до розстрілу 30 тисяч осіб» (Barch В 162/5653, Bl. 3285).

²⁴ *Rieß H. Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar? // Militärgeschichtliche Mitteilungen.* – 1998. – № 57. – S. 489. Рюс посилається на заяву 1963 р. колишнього начальника поліції безпеки і СД у Києві в 1942–1943 рр. Еріха Ерлінгера. Райхенау був прибічником нацистської ідеології і завжди відзначався своїм радикалізмом. Зокрема, ще на початку липня 1941 р., після того, як у Луцьку знайшли українців, убитих НКВС, він наказав ГФП і зондеркоманді 4а розслідувати ці вбивства і провести «акцію відплати», що вилилася у розстріл 3 липня 1941 р. 1160 євреїв (*Ogorreck R. Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung».* – Berlin, 1996. – S. 131–132). Із заяви колишнього оберштурмфюрера СС Гефнера від 3 листопада 1947 р.: «Негайне розслідування Вермахту і зондеркоманди засвідчило, що ці звірства вчинило єврейське населення під керівництвом єврейського комісара НКВС. Командувач з цього приводу перебував у Луцьку і дав розпорядження розстріляти як відплату 3000 євреїв» (*Walendy U. Babi Jar – Die Schlucht «mit 33.771 ermordeten Juden?» // Historische Tatsachen* № 51 (Verlag für Volkstum und Zeitgeschichtsforschung, D 4973 Vlotho, 1992), S. 36). З його ж пізніших свідчень: «Я повернувся до Луцька (це мало бути на початку липня 1941 р.) з якоїсь поїздки. Коли я після багатьох розпитувань знайшов свій підрозділ, люди вештались довкола у пригніченому настрої. Я помітив, що щось наближається, і запитав, що відбувається. Хтось сказав мені, що Блобель з нервовим розладом лежить у своїй кімнаті. Я пішов до кімнати. Блобель був там. Він верз дурниці. Він казав про те, що неможливо розстріляти так багато євреїв, потрібен плуг, щоб їх заорати. Він був цілковито зламаний. Він погрожував застрелити з пістолета офіцерів Вермахту. Я бачив, що він напружений, і запитав Янссена, що готується. Янсен сказав мені, що є наказ фон Райхенау, згідно з яким 3000 євреїв необхідно розстріляти на відплату за те, що в замку в Луцьку було знайдено 2000 трупів» (свідчення Гефнера від 16 червня 1965 р., у: Barch В 162/5653, Bl. 3087–3088). Коли 20 серпня 1941 р. завдяки втручанням 295-ї піхотної дивізії було призупинено розстріли єврейських дітей у Білій Церкві, Райхенау негативно відреагував на це і визнав необхідність знищення дітей, «оскільки в цьому випадку заходи вже розпочалися» (див. донесення 1-го офіцера штабу 295-ї піхотної дивізії підполковника Гельмута Гроскурта від 21 серпня 1941 р., у: *Groscurth H. Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940.* – Stuttgart, 1970. – S. 534–537).

25 вересня²⁵. Під час цієї зустрічі він напевно доповів фон Райхенау про вибухи і пожежі, а також про причетних до них. Того ж дня 95-та дивізія наказала своєму протитанковому дивізіону запобігати всім спробам євреїв залишити місто²⁶.

26 вересня, коли до міста прибули основні сили СД і поліції, Ебергард провів нараду за участі Єкельна, шефа *Einsatzgruppe C* бригаденфюрера СС д-ра Раша і начальника зондеркоманди 4а штандартенфюрера СС Блобеля²⁷. На цій нараді обговорювали деталі майбутньої «акції відплати». Її мала провести зондеркоманда 4а²⁸, для підтримки якої (збирання жертв, супроводження їх до місця страти, внутрішнє і зовнішнє оточення страти) на прохання Блобеля Єкельн призначив два поліцейських батальйони – 45-й і 303-й.

27 вересня фон Обстфельдер провів нараду у вузькому колі – з Ебергардом, командиром 113-ї піхотної дивізії Циквольффом (тоді начальником київського гарнізону), майором генштабу Вінтером і Гебауером²⁹. Того ж дня (напевно, після засідання у фон Обстфельдера) відбулась ширша нарада – за участі офіцерів абверу 29-го корпусу, підпорядкованих дивізій і міської комендатури, представників СД, поліції, таємної польової поліції (ГФП), міністерства окупованих східних територій і райхскомісаріату Україна. За свідченнями колишнього начальника розвідвідділу 29-го армійського корпусу Герхарда Ширмера, який вів нараду, хоча на ній йшлося про «евакуацію» євреїв, усі розуміли, що мова йде про вбивство.

На нараді, наскільки я можу пригадати, не йшлося про те, що цих євреїв евакуюють із Києва за те, що в Києві вирують пожежі, спричинені росіянами.

Я ще знаю, що нас як офіцерів розвідки своєчасно поінформували про те, що

²⁵ Arnold K.J. Op. cit. – S. 52.

²⁶ Ibid. – S. 53.

²⁷ Rüß H. Op. cit. – S. 495. При цьому Рюс посилається на свідчення Блобеля на судовому процесі в Нюрнберзі в 1948 р.

²⁸ На той час у команді було близько 120 осіб (Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen, Bd. 31, Amsterdam 2004, S. 248). Окрім чиновників поліції безпеки, шоферів, адміністративно-технічного персоналу до складу команди входили взвод резервістів військ СС і взвод охоронної поліції.

²⁹ Arnold K. J. Op. cit. – S. 55.

в Києві слід зважати на ці вибухи... За моїми тодішніми враженнями, це були воєнно-політичні планомірні акції, до яких євреї не мали стосунку³⁰.

Про непричетність євреїв до вибухів у Києві заявив і колишній шеф оперативного штабу Вермахту генерал-полковник Альфред Йодль під час допиту як свідка на засіданні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 4 червня 1946 р.

Місцевий комендант Києва, – сказав Йодль, – спершу підозрював саботаж з боку населення, поки ми не захопили план підриву. Цей план підриву містив 50 або 60 об'єктів Києва, що їх уже давно підготували до вибуху, і, як негайно засвідчило розслідування саперів, був правильним. Було принаймні ще 40 таких об'єктів, підготовлених до вибуху, і більшу частину мали підірвати дистанційно зовні за допомогою радіохвиль. Оригінальний план підриву я особисто тримав у руках...³¹

ПЕРШІ РОЗСТРІЛИ 27 і 28 ВЕРЕСНЯ 1941 р.

Хоча причетність євреїв до вибухів і пожеж була вельми сумнівною, якщо не абсурдною, що добре розуміли і багато вищих офіцерів Вермахту³², однак за численні жертви мав хтось відповісти, і

³⁰ *Boll B., Safrian H.* Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941–42 Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hg. H. Heer, K. Naumann. – Hamburg 1995. – S. 278.

³¹ Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal. Vol. XV, Nuremberg 1948. – P. 329. 17 жовтня 1941 р. під час телефонної розмови Гімmlера з начальником гестапо бригаденфюрером СС Мюллером мова йшла і про знайдений план замінування міста. Того ж дня Гімmlер надіслав Єкельну радіограму з вказівкою з'явитися з цим планом до райхскомісара України Еріха Коха, де на нього за дорученням Гімmlера чекав штурмбанфюрер СС Дьорнер (офіцер зв'язку РСГА при Гімmlері); Гімmlер хотів тримати цей план у своїх руках (Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Im Auftrag der Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, Ch. Gerlach, Ch. Diekmann und A. Angrick. – Hamburg, 1999. – S. 237). Імовірно, Йодлю цей план передав Гімmlер.

³² Серед них був, наприклад, начальник розвідвідділу штабу 6-ї армії майор Рудольф Пальтцо, який на допиті як свідок 27 липня 1965 р. заявив: «Я вважаю

знову, як і в інших містах, винуватцями визнали саме євреїв, які, особливо на думку чинів «нижчого рівня», були завжди і в усьому винні. У листі ефрейтора 296-ї піхотної дивізії, написаному в Києві 28 вересня 1941 р., читаємо: «В Києві, наприклад, міни вибухають одна за одною. Місто палає вже вісім днів, усе це справа рук євреїв. Тоді розстріляли євреїв віком від 14 до 60 років, і будуть також розстріляні дружини євреїв, якщо цьому не буде покладено край»³³. Розстріляли, ймовірно, як євреїв, заарештованих зондеркомандою 4а³⁴, так і євреїв, схоплених патрулями Вермахту за наказом 29-го армійського корпусу від 22 вересня. Можливо, їх убили 27 вересня, коли, як впливає зі звіту розвідвідділу (відділ 1с) 113-ї піхотної дивізії, в Києві «розпочалася єврейська акція, яку проводив поліцейський полк Південь»³⁵. Інформацію про розстріли 27 вересня також містять звіти СД.

26.9, – читаємо в «Донесенні про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 р., – поліція безпеки відновила свою діяльність у Києві. Цього дня сім команд з допиту зондеркоманди 4а стали до роботи у таборі для цивільних полонених, у таборі для військовополонених, у єврейському таборі і в самому місті. У таборі для цивільних і військовополонених

неправдоподібним, що євреї влаштували цю пожежу. Я чув, що пожежа, можливо, виникла через те, що радянські військовополонені розбирали склад трофейних боєприпасів, які здетонували. Я також вважаю, що, можливо, у підпахах, крім того, взяли участь партизани, оскільки в штабі пізніше казали про те, що пожежа виникла в різних місцях» (Barch B 162/5654, Bl. 3524).

³³ Boll B., Safrian H. Die 6. Armee. Unterwegs nach Stalingrad. 1941 bis 1942 // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg 1997. – S. 78.

³⁴ Див.: *Ereignismeldung UdSSR* № 97 від 28 вересня 1941 р. (BAB, Bestand R 58/217): «Під час першої акції 1600 арештів...».

³⁵ ВА-МА, RH 26-113. Див. також радіограму № 142/143 від 28 вересня 1941 р., 10.15, головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії: «Пол. полк “Південь”: акція з чищення і виставлення оточення в Києві» (Центральний військовий архів у Празі, фонд «Штаб командування райхсфюрера СС»). Про розстріли євреїв у суботу 27 вересня 1941 р. також згадують очевидці (див.: Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – К., 1991. – С. 23).

виявлено і докладно допитано 10 політичних комісарів. За старою комуністичною практикою, ці хлопці заперечували будь-яку політичну діяльність. Лише під час очної ставки з бездоганними свідками 5 комісарів зізналися, тобто назвали свою посаду, однак більше не дали жодних свідчень. 27.9 їх розстріляли. В одному випадку політкерівник намагався врятуватися, запропонувавши золото. Його відвели на його квартиру, де зі схованки під підлогою завглибшки 50 см він вийняв 21 золоту монету. Єврея розстріляли. Далі, знайшли 14 партизанів, серед них керівні особи. Вони також трималися своєї тактики мовчання на допитах. Знову їх виявили показання свідків. У деяких випадках отримано зізнання. Керівник партизанів, який закликав захищати Київ, також спробував урятуватися, запропонувавши золото. Цього разу золотий годинник і рублі були сховані за піччю. Всіх обвинувачених розстріляно. Ліквідовано трьох єврейських функціонерів, які також хотіли відкупитися золотом. Золото конфісковано³⁶.

Жертвами були не лише цивільні, а й єврей-військовополонені: їх зібрали у пересильному таборі для військовополонених (*Dulag 201*) на вул. Керосинній (нині вул. Н. Шолуденка) й упродовж шести днів, з 28 вересня по 3 жовтня 1941 р., вивозили на розстріл до Бабиного Яру. Колишній військовополонений Л. Островський, якого допитали як свідка після звільнення міста, розповів:

У таборі на вул. Керосинній я перебував близько 8 днів, спершу разом з військовополоненими різних національностей – українцями, росіянами та ін., – загалом близько 8 тисяч осіб, а за два дні мене перевели до відділення цього ж табору, в якому перебували близько 3 тисяч військовополонених і цивільних осіб – лише єврейського населення. Протягом перших п'яти днів їжу для мешканців табору не видавали, а за останні три дні перебування в цьому таборі я одержав один раз десь із півлітра так званої баланди – трохи борошна, розведеного у воді, і другий раз – кілька грамів капусти. Води взагалі не давали. Зачинені приміщення табору були так щільно забиті людьми, що можна було лише стояти, в багатьох приміщеннях люди задихалися через брак повітря. Багатьох євреїв до табору приводили побитими

³⁶ *Ereignismeldung UdSSR* № 111 від 12 жовтня 1941 р. (BAB, Bestand R 58/218).

до смерті. Через брак харчів, антисанітарні умови в самому таборі, грубе поводження з людьми з боку німецьких доглядачів, які били ні про що, в таборі щодня помирали до 5 осіб. З 28 вересня 1941 р. і до моменту виходу з табору, всіх євреїв, які в ньому перебували, віком до 16 років і старших 35 років щодня вантажили на автомашини і вивозили з табору. Незабаром ці самі машини поверталися до табору без людей, а лише з одягом, який складали в окремих приміщеннях. Тому всі, хто перебував у таборі, дізналися, що на автомашинах вивозять не на роботу, як спершу пояснювали німці, а на розстріл. Згодом ці припущення підтвердили новоприбулі в'язні, котрі заявили, що всіх євреїв вивозили з табору до «Бабиного Яру» і там розстрілювали... З 28 вересня по 3 жовтня 1941 р. з табору німці щодня вивозили 10-15 вантажних машин, заповнених людьми. За час перебування в таборі туди щодня привозили нові й нові партії по декілька сотень людей, однак загальна кількість всіх військовополонених до кінця дня залишалася майже незмінною, адже стільки ж і йшли на розстріл³⁷.

Про розстріли військовополонених розповів також після звільнення міста у листопаді 1943 р. місцевий мешканець І. Янович. За його словами, уже 20 вересня 1941 р. німці

проводили групами, переважно радянських військовополонених, на розстріл до Бабиного Яру, що розташований неподалік мого дому за 800-1000 метрів. Особисто я не дивився, як їх розстрілювали, бо стояла охорона і близько не пускали, тільки чутно було крики людей і автоматні постріли. Таким чином, з 20 вересня 1941 р. щодня німці водили на розстріл сотні людей³⁸.

ИНФЕРНО: МАСОВІ РОЗСТРІЛИ 29 і 30 ВЕРЕСНЯ 1941 р.

27 вересня 1941 р., як випливає зі щоденника розвідвідділу штабу 6-ї армії, «в друкарні “Південного фронту” було виготовлено 2000

³⁷ Див. свідчення від 12 листопада 1943 р. колишнього військовополоненого Л. Островського: ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 277, арк. 1–5.

³⁸ Цит. за: *Свстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 357.

настінних оголошень для Києва із закликом до євреїв з'явитися у визначене місце»³⁹. 28 вересня «члени української міліції» розклеїли по місту ці оголошення; одночасно пустили чутки, що євреїв збирають для переселення.

Згідно з цими оголошеннями⁴⁰, 29 вересня євреї Києва почали скупчуватися у Єврейського кладовища на північно-західній околиці міста. Якщо хтось відмовлявся піти з квартири добровільно, його виганяли на вулицю поліцейські з 45-го батальйону. Колишній обервахтмейстер 2-го взводу 3-ї роти 45-го резервного батальйону Фердинанд Вальш, який брав участь у вичищенні міста від євреїв, згадував після війни:

Нас, членів роти, розподілили по вулицях із завданням обшукати будинки, знайти євреїв і відвести на збірний пункт. При цьому я можу зазначити, що будинки євреїв були помічені червоним хрестом на дверях. Я ще пам'ятаю такий інцидент: мене і майора Ньоринга, що був кадровим поліцейським родом із Райхенберга, призначили для обшуку будинків. В одній квартирі ми побачили жінку, що лежала на ліжку, і приблизно 5-6-річну дитину. Це була дівчинка. Жінка сказала, що вона бабуся цієї дитини і що дитина хвора. Тоді Ньоринг схопив дитину за волосся, підійшов з нею до вікна (3-й поверх) і, тримаючи дитину за волосся, висунувся з вікна. Це видовище я не забуду ніколи. Я був упевнений і сьогодні упевнений, що Ньоринг викинув би дитину на вулицю. Тому і підскочив до нього, схопив дитину за тулуб, рвонув назад і вигукнув Ньорингу, у нього що, немає дітей. Ньоринг спантеличився, навіть злякався і віддав мені дитину. Ми одразу пішли з квартири і залишили обох осіб на місці. Ньоринг ніколи більше не згадував про цю справу, і я майже впевнений, що йому було соромно переді мною⁴¹.

³⁹ *Boll B., Safrian H. Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941/42 // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hg. H. Heer, K. Naumann. – Hamburg, 1995. – S. 278.*

⁴⁰ Текст оголошень див., напр.: Бабий Яр. К пятидесятилетію трагедии 29, 30 сентября 1941 года / Сост. Ш. Спектор, М. Кипнис. – Иерусалим, 1991 (далі – Бабий Яр. К пятидесятилетію трагедии). – С. 68–69.

⁴¹ Свідчення Фердинанда Вальша від 16 лютого 1967 р. (Barch В 162/6662, Bl. 205–206).

Вичищати місто від євреїв німецьким поліцейським активно допомагали й антисемітські налаштовані місцеві жителі, причому в деяких випадках знайдених євреїв вони просто вбивали на місці. Серед цих добровільних помічників-убивць були такі собі Устинов, Юшков і Баранов. Є. Устинов на допиті 21 грудня 1943 р. свідчив:

Ввечері я ніс відро вина до себе на квартиру... Дорогою почув шум у садку і повернув туди. Підійшовши ближче, я побачив, що люди закопують схоплених євреїв. Найактивніше розпоряджався маляр Сергій... Цей Сергій потім забрав собі теплу ковдру і продукти цих євреїв. Побачивши це, я залишив відро з вином своєму синові Миколаю, а сам збігав за лопатою і почав допомагати закопувати. Всього ми закопали 6-7 осіб, серед них ще були живі, вони кричали і просили не закопувати їх, однак ми били їх лопатами по головах і закопали. Найбільше кричали і благали нас молода дівчина років 20 і старенька, яку притягли до ями з розбитою головою. Присутній тут німецький офіцер поранив її з пістолета, а в ямі вже добив солдат з автомата.

Зі свідчень М. Юшкова:

Наприкінці вересня 1941 р. ввечері я повертався додому з Олександрівської вулиці. Підійшовши до садка поблизу мого будинку, я побачив юрбу людей і почув галас. Підійшовши ближче, я побачив, що тут б'ють і закопують євреїв. Яму вже наполовину засипали, добивали біля ями молоду дівчину років 20, котра кричала і благала пощадити. Цю дівчину того вечора так і не добили, а наступного ранку її пристрелив німець. Найактивнішими в цій справі були Устинов Єгор Денисович і Григорій, прізвища не знаю... Насамкінець жінки, їхні прізвища не знаю, забрали в Устинова і Григорія лопати і завадили їм закопати напівживу дівчину. Наступного дня зранку до іншої ями в тому самому садку двірник будинку 37 по вул. Нижній Вал на ім'я Олексій стягав побитих напівживих євреїв з буд. 37, яких німці пристрілювали вже в ямі...

Свідок А. Герасимова, що йшла ввечері повз згаданий садок і побачила «юрбу дітей, озброєних німців і чоловіків, що орудували

лопатами», вирішила подивитися, що відбувається. Підійшовши ближче, побачила, що

чоловіки закопували яму, в якій були живі люди, як на мене, осіб 6-7. Переважно це були старі жінки і серед них один дужий чоловік. Яму цю вирили як щілину для укриття. Коли я підійшла, в яму накидали трохи землі, люди ще могли рухатися, вони зі слізьми на очах бігали по могилі, обіймали один одного, плакали. Чоловіки, які закопували яму, казали дівчорі, щоб кидали каміння в яму, щоб не закопувати людей живцем, а вбити їх. Я бачила, як один із тих, із лопатами, вдарив напівзакопаного чоловіка по голові, бо останній весь час намагався виборсатися нагору. Чоловік у могилі уляк від удару і одразу впав⁴².

Дехто з українців, сподіваючись, певно, що їм щось припаде з єврейського майна, ще до масових убивств затримували євреїв, збирали їх в одному місці й потім передавали німецькій поліції, а у день масових розстрілів навіть самостійно доправляли євреїв до Бабиного Яру. Приміром, засуджені 1947 р. українці Сірош і Музиря 29 вересня 1941 р. з трьома іншими особами (серед яких такий собі Григор'єв) зібрали у підвалі 15 євреїв. Спершу спробували здати їх українській поліції на Короленка, 15, а коли євреїв там не прийняли, відвели людей до Бабиного Яру. Біля Яру, за свідченнями Музирі,

Григор'єв підійшов до німецького офіцера і заявив: «Ми українська поліція – привели жидів». Спершу німецький офіцер не зрозумів Григор'єва, однак жінка-єврейка, що стояла поруч, переклала йому слова Григор'єва. Після цього офіцер покликав іншого німця і наказав йому відвести нас далі в поле, де усіх роздягали. Коли прийшли на це місце, я, Сірош, Григор'єв, Гришка і Щербина почали роздягати всіх людей, які йшли повз нас. Коли з людини знімали весь верхній одяг, вона проходила вперед, а ми роздягали наступних. Приблизно за годину до нас підійшов німець і наказав припинити роздягати людей і почати вантажити речі на машину.

⁴² Цит. за: *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра. – С. 269–270. 21 січня 1944 р. Устинова, Юшкова і Баранова засуджено воєнно-польовим судом 8-го гвардійського танкового корпусу до смертної кари шляхом повішення і 23 січня 1944 р. страчено на тому місці, де вони вбивали людей.

Ми вантажили речі години 3 або 4, а потім почали просити німецького офіцера, щоб він дозволив нам іти додому. Спершу він нас не відпускав, а потім наказав іншому німцеві, щоб нас провели крізь пости, виставлені навколо Бабиного Яру⁴³.

Євреїв, які приходили до Єврейського кладовища, німці направляли ліворуч до південної огорожі сусіднього військового кладовища, де в них забирали теплий одяг, коштовності й документи. У супроводі німецьких поліцейських євреї проходили уздовж південної огорожі військового кладовища, знову повертали праворуч, потім ішли крізь гай, повз два ланцюги німців із собаками (?)⁴⁴ і палицями, котрі били людей, і потрапляли на широкий майданчик біля крайнього південно-східного рукава Яру. Тут євреїв примушували зняти взуття і принаймні верхній одяг, а то й роздягнутися повністю, причому тих, хто замешкався, знову били. Біля краю майданчика були узвишся, а між ними – вузькі проходи, крізь які євреїв гнали в основне русло Яру⁴⁵. Декілька розстрільних команд зі складу роти військ СС, зондеркоманди 4а і 45-го поліцейського батальйону, розташованих у південній частині урочища уздовж мінімум півкілометра⁴⁶, вбивали євреїв пострілами в потилицю; жертви мали лягати на землю долілиць або на тіла вже вбитих чи ставати навколішки, зігнувши спину і нахиливши голову.

Серед «стрільців» із зондеркоманди 4а був шофер Курт Вернер, який після війни на допиті так описав свою участь у розстрілі:

Прибувши на місце страти, я одразу з іншими товаришами мав піти униз у цей яр. Це тривало недовго, і незабаром до нас по схилах яру привели

⁴³ *Нахманович В.* До питання. – С. 257–258.

⁴⁴ У німецьких свідченнях згадано тільки одну собаку, з якою ходив командир 4-го взводу (взвод важких кулеметів) 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону лейтенант поліції Еріх Гослар (помер у 1950 р.), що його підлеглі називали «катою Києва». Свою собаку Гослар нацькував на євреїв, що намагалися втекти.

⁴⁵ Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004. – Книга 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 103–115 (далі – Бабий Яр: человек, власть, история).

⁴⁶ Свідчення Августа Гефнера від 4 серпня 1965 р. (Barch В 162/5654, Bl. 3575).

перших євреїв. Євреї мали лягати долілиць біля стін яру. В яру були три групи стрільців, загалом близько 12 осіб. До цих розстрільних груп одночасно згори постійно підводили євреїв. Наступні євреї мали лягати на трупи вже розстріляних. Стрільці стояли за євреями і вбивали їх пострілами в потилицю. Я ще й сьогодні пам'ятаю, як вжахнувся євреї, коли згори, з краю яру, вперше побачили трупи в яру. Багато євреїв, перелякавшись, невпинно кричали. Неможливо навіть уявити, яких нервів коштувало в цих умовах виконувати брудну роботу. Це було жахливо. Я мав упродовж першої половини дня перебувати в яру. Там я мусив якийсь час знову стріляти, а потім я закладав патрони в магазини автоматів. Упродовж цього часу стріляли інші товариші. В середині дня нас забрали з яру, і по обіді я з іншим чоловіком мав нагорі відводити до урочища євреїв. У цей час унизу в яру розстрілювали інші товариші. Ми підводили євреїв до краю яру, звідти вони самі по схилу спускались донизу. Цього дня розстріли тривали приблизно до 5-ї або 6-ї години (17-ї або 18-ї години). Потім ми повернулися до нашої квартири. Цього вечора знову видали шнапс. Ми всі раділи, що розстріл закінчився. Я точно пам'ятаю, що того дня в яру були фюрери СС д-р Функ, Янссен і Гефнер, і постійно добивали євреїв, поранених не смертельно [...]. Інші офіцери, зокрема, напевно Блобель, фон Радецькі, Ханс, Мюллер і Каллсен, стояли нагорі урочища і звідти спостерігали за розстрілами. Я також ще тепер пригадую, що внизу в яру добивав людей Войтон, навіть якщо й не діяв як справжній стрілець. Наступного дня ми також рано-вранці поїхали на це місце страти. Вчорашні трупи лежали в яру ще неприкриті. Я вважаю, що цей розстріл також тривав цілий день. Я мусив знову стріляти і заповнювати магазини, а потім, як і вчора, нагорі – після зміни в яру – підводити євреїв. Підходили цілі колони євреїв. Всі були голі. Це була жахлива картина. Також знову були присутні всі офіцери, тільки я тепер уже більше не знаю, хто з них того дня був унизу в яру і добивав людей [...]. Також наступного дня після розстрілу нам видали шнапс. Я також знаю, що ввечері офіцери напилися⁴⁷.

⁴⁷ Свідчення Курта Вернера від 28 травня 1964 р. (Barch В 162/5651, Bl. 2304ff).

А от свідчення ще одного «стрільця» – колишнього обершарфюрера СС і шофера Віктора Трілла:

Я вже точно не пам'ятаю, коли прибув з машинами до Києва. Було вже доволі холодно, я вважаю, що вже був жовтень. Однак точно не пригадую. Я передав зламані машини відповідальному за магчастину (*Schirrmeister*) команди, який залишився в Києві. Він дав розпорядження щодо ремонту. Я впродовж цього часу нічим не займався. Можливо, наступного дня після того, як я передав автомашини, Блобель викликав до себе нас, трьох водіїв. Я вже не пригадую імена інших водіїв. Отже, ми прийшли до Блобеля. У своєму кабінеті Блобель поінформував нас, що відбудеться велика акція, в якій ми повинні взяти участь, адже в той час нічим не були зайняті. Він нам докладно пояснив, що йдеться про страту великої кількості євреїв, яких треба розстріляти, бо це асоціальні елементи, зайві й небажані для Німеччини. Він також додав, що йдеться про психічно хворих і зайвих їдців. Наступного дня рано-вранці, коли все ще було в тумані, я поїхав на вантажівці з міста разом з однією командою. Ми не мали особливого спорядження або зброї. Коли я кажу «команда», то йдеться про 25-30 членів ЕК [так у тексті. – *О.К.*] 4а. Окрім вантажівки поїхали ще кілька легкових автомобілів із офіцерами. За містом ми приїхали на пагористу, із вибалками місцевість. Усі члени команди, що були призначені безпосередньо для страти, тобто стрільці, вийшли з вантажівки й одержали автомати та необхідні боєприпаси. Щодо автоматів, то це були автомати типу «Шмайсер 42» австрійського виробництва з бічним магазином. Я вважаю, що в кожному магазині було 32 набої. Кожен стрілець одержав п'ять повних магазинів. Тільки-но ми злізли з вантажівки, в ніс шибанув запах зогнених тіл. Особливо це відчули ми, щойно призначені водії. Інші члени команди, вочевидь, були в курсі справи, бо почали сміятися з нашої реакції, і сказали, що тепер ми все побачимо зблизка. Потім нас повели до лощини, приблизно 20 метрів углуб, дно якої було завширшки 15-20 метрів. Було неможливо визначити довжину цієї лощини, бо вона мала багато вигинів. Ця лощина була частково заповнена трупами, присипаними вапном. Власне, дна лощини не було видно, тому я не можу сказати точно, якої вона була глибини і скільки тіл у ній лежало. Деякі тіла були в близні. Принаймні, трупи були без взуття. Видовище було жакливим і огидним. Екзекуційна команда в кількості 11-12 осіб мала зісковзнути по схилу до трупів, іти було неможливо. Коли ми

спустилися, то не було де стати, тобто не було місця, щоб стояти на землі. Ми змушені були стояти на трупах, що там лежали. Жертв приводили або вони самі приходили з бічних ярів або лощин, що з'єднувалися з тією, де ми перебували. Жертви також мусили іти по трупах. Без жодних вимог вони лягали і клали обидві руки на потилицю, вони лягали долілиць. Це були єврейські жінки та чоловіки різного віку. Чоловіки становили більшість. Я вже не пригадую, чи були там діти. Страта відбувалася таким чином: команда стояла впоперек лощини в лінію з бічним проміжком у 2 метри. Жертви мали проходити між стрілками до кінця лощини. З іншого боку лощина була відкрита, однак тієї частини не було видно через поворот. Жертви лягали одна поряд одної на трупи, головою до закритого боку лощини. Стрільці підходили і стріляли одразу, без наказу, в потилицю жертв. Нам це пояснили заздалегідь. Беручи до уваги тип автомата, що ми використовували, стріляти одиничними пострілами було неможливо. Тому на кожну жертву практично припадало по кілька пострілів, що спричиняло їхню миттєву смерть. Ці жертви були лише в білизні, верхній одяг і взуття з них знімали раніше, що я згодом сам бачив. Залежно від того, скільки в бічних урвищах роздягалось євреїв, вони приходили на місце розстрілу невеликими або більшими групами. Кількість тих, що прибували, коливалась від 2, 3 до 15 осіб. Яр був заповнений кількома так званими шарами у напрямі до його відкритої частини. Я перебував у яру близько години, і за цей час ми, десятеро стрільців, розстріляли сотні євреїв. Під час розстрілу Блобель перебував нагорі урвища зі своїми офіцерами і спостерігав. Він постійно щось помічав і весь час кричав донизу. Цілоком імовірно, що розстріл, на його думку, відбувався не досить швидко. Я вже точно не пригадую, що він кричав. Як я вже сказав, приблизно за годину свисток сповістив нас, що йде зміна. Ми піднялися схилом нагору, де вже чекала змінна команда. Вони також були озброєні автоматами і рушили вниз, де розстріл відбувався так само, як і при нас. Я ще маю додати, що під час розстрілу 2-3 особи внизу в лощині безперервно заряджали магазини і передавали їх стрільцям. Щодо питання, скільки магазинів я випорожнив, маю сказати, що вже точно не знаю. Щодо криків Блобеля та інших офіцерів СС, то я вважаю, що вони насамперед адресувалися команді, яка заряджала магазини. Дійсно, вони не встигали, і ми часто залишалися без боєприпасів. Після цього розстрілу мене звільнили на три або чотири години. У цей час нам дали випити (гадаю, ром). Кожен стрілець одержав приблизно ¼ літра спиртного. Цього було досить, щоби

пересилити нудоту. Під час перерви я оглянув місцевість і побачив вельми розгалужену мережу ярів. Я так і не зрозумів, як утворилися ці яри. Спершу я подумав про русло висохлої річки. Під час огляду я помітив, що євреїв заганяли у бічний яр, що з'єднувався з яром, де розстрілювали. Їх охороняли члени команди і українські добровольці (*Hilfswillige*). Також я побачив величезну купу одягу. Вочевидь, у цьому яру євреї мали роздягатися перед розстрілом. Коли я зазирнув у цей бічний яр, там могло перебувати близько 300 євреїв. Я бачив лише цей яр, де були ще живі євреї. Однак, зважаючи на ситуацію, я гадаю, що євреї були і в інших ярах, звідки їх вели на місце розстрілу. Поза цими лощинами або ярами не було видно жодного єврея. Я не зміг побачити, звідки їх приводили до цих ярів, вони всі вже перебували там. Я вже згадував, що за 3-4 години я мав знову спуститися до яру як стрілець. Усе відбувалося так, як і раніше. Оскільки я мав перерву в 3-4 години, а розстріл тривав, то переді мною мали діяти 3-4 ексекуційні команди. Ці команди прибули, напевно, у проміжку на місце страти. Після другої участі в розстрілі моя діяльність на місці страти цього дня закінчилася. Також, як я вже описав, я мав брати участь у стратах ще два дні, напевно, упродовж тижня. На мою думку, у проміжку страт більше не було⁴⁸.

Діяльність розстрільних команд контролювали офіцери зондеркоманди. Зокрема, оберштурмфюрер СС Гефнер наприкінці другого дня страт за наказом бригаденфюрера СС Раша спустився до яру і добивав іще живих людей⁴⁹. Під час одного з післявоєнних допитів Гефнер згадував:

Першого ранку страту в Бабиному Яру в різних місцях проводили рота військ СС батальйону особливого призначення і поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь». Євреї низкою підходили до ями. Перших євреїв відвели до ями солдати військ СС. Євреї мали там стати навколішки, вигнути спину до колін, нахилити голову і скласти руки. Стрілець ставав за ними і з близької відстані стріляв з автомата в потилицю або в мозочок. Після розстрілу перших євреїв до ями низкою приходили інші. Вони мали ставати навколішки на пусті місця, що залишилися після розстріляних, і їх розстрілювали так

⁴⁸ Свідчення Віктора Трілла від 25 червня 1960 р. (Barch B 162/5641, Bl. 12–15).

⁴⁹ Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen, Bd. 31. – Amsterdam, 2004. – S. 247.

само. Таким чином заповнювалося дно лощини. Коли дно заповнилося, в ямі почали розстрілювати шар за шаром. Стрільці стояли на трупах. Євреї, котрі підходили низкою і з краю ями бачили розстріл, ішли без спротиву до ями, їх розстрілювали таким самим чином. Розстрілювали цілі сім'ї. Однак я не пам'ятаю, чи бачив, зокрема, як розстрілювали дітей. Першого дня до обіду розстрілювали солдати військ СС і поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь». (Поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь» не залежали від ЗК 4а і, наскільки мені відомо, розстрілювали безперервно. Регулювання або можлива заміна належали до внутрішніх справ полку.) Пізніше сталася заміна, однак як саме, я не знаю. По обіді, на мою думку, почали розстрілювати навіть члени нашої команди. Пізніше знову прийшли солдати військ СС. Надвечір страта закінчилася, це могло бути між 5-ю і 6-ю годинами. Точно я вже не знаю. Наступного ранку страта тривала. Я знову був спостерігачем. Спосіб і метод розстрілу були такі самі. У другій половині дня прийшов д-р Раш і наказав мені спуститися до ями. У першій половині цього дня знову розстрілювали солдати військ СС, по обіді – наша команда й упродовж усього дня – поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь». Цілком можливо, що члени нашої команди мусили розстрілювати у другій половині дня тому, що Графхорст надіслав мало есесівців. Графхорст скрізь по можливості чинив пасивний спротив⁵⁰.

Про роль у цих розстрілах української допоміжної поліції дають уявлення свідчення як обвинуваченого колишнього члена цієї поліції О. Стасюка:

Не пам'ятаю точно, якого числа, однак це було приблизно на початку жовтня 1941 року, в той період, коли німці розстрілювали єврейське населення в Бабиному Яру м. Києва, другого дня чи, можливо, першого, зараз точно не пам'ятаю, ми перебували, вся поліція, у школі на Подолі. Рано-вранці нас розбудили, вивели на вулицю, вишукували і з нашої групи відібрали по 20 осіб на автомашину, посадили у 2 автомашини і повезли у напрямку Бабиного Яру. Коли привезли ближче до Бабиного Яру, на одній з вулиць, точної її назви зараз не пам'ятаю, нас висадили з машин і наказали нам там [перебувати] до особливого розпорядження. Ми постояли декілька хвилин,

⁵⁰ Свідчення Августа Гефнера від 4 серпня 1965 р. (Barch В 162/5654, ВІ. 3575–3576).

приїхав німець з якимись солдатами німецькими, і з перекладачем також, і повів нас на те місце, де забирали у євреїв носильні речі. Коли ми прийшли на місце, то побачили велику площу, де накидано багато речей. Нас усіх, поліцейських, примусили всі ці речі складати акуратно в одному місці. Ми цю роботу виконували. Коли там зібрали речі, то приїхали вантажівки. Нам наказали ці речі вантажити на автомашини, а коли завантажені машини поїхали кудись у місто (точно не знаю), ми охороняли речі, які залишилися. Таким чином, ми працювали цілий день, і знову нас привезли на автомашинах до свого приміщення на Подолі. У мене був лише один такий виїзд, де розстрілювали євреїв... Того дня, коли розстрілювали євреїв, я перебував на вищезгаданій роботі, однак на власні очі не бачив, як розстрілювали євреїв і хто саме. Організовано було таким чином. Спершу німці приводили на площу, де ми вантажили і збирали єврейські речі, на цій площі відбирали носильні речі, потім їх вели ближче до урвища Бабиного Яру, там знімали з євреїв одяг і потім їх розстрілювали. Я сам бачив, як нашою площею пройшла автомашина зеленого кольору, крита, з німцями із військ СС, у формі зеленого кольору зі знаками черепа на кашкеті. Ці німці виходили з автомашини неподалік від нас, усі озброєні німецькими автоматами, і лавами ішли до Бабиного Яру, там, пізніше, як вони пройшли, я чув стрілянину автоматних черг, а також крик людей. Українську поліцію близько до місця розстрілу не підпускали, і самі поліцейські не розстрілювали євреїв, це все робили німці. Навіть я не бачив українських поліцейських в оточенні, там також стояли німці⁵¹.

Першого дня «грос-акції» було вбито 22 тисячі осіб⁵², другого – близько 12 тисяч. Загалом «зондеркоманда 4а у співпраці зі штабом групи і двома батальйонами поліцейського полку “Південь” 29 і 30.9.41 стратила в Києві 33 771 єврея»⁵³.

⁵¹ Див. протокол допиту в МДБ УРСР від 1 липня 1946 р. колишнього поліцейського О. Стасюка в: Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 280–281.

⁵² Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a., in: Justiz und NS–Verbrechen, Bd. 31. – Amsterdam, 2004. – S. 251. Суд при цьому послався на свідчення колишнього обершарфюрера СС Ернста Конзее (Ernst Consee), який вів воєнний щоденник команди, від 28 лютого 1962 р. Зокрема, він сказав: «Наскільки мені відомо, першого дня було розстріляно приблизно 22 тисячі євреїв і другого дня – приблизно 10–12 тисяч» (Barch B 162/5642, Bl. 467–468).

⁵³ Див.: «*Reignismeldung UdSSR*» № 101 від 2 жовтня 1941 р. (BAB, R 58/217).

Інформацію про масові розстріли євреїв у Києві, в тому числі про кількість жертв, містять документи Вермахту. Зокрема, радник військової адміністрації з 454-ї охоронної дивізії (відділ VII) у звіті від 2 жовтня 1941 р. записав: «Євреїв міста для реєстрації і розміщення в таборі закликали з'явитися у визначене місце. З'явилося близько 34 тисяч, враховуючи жінок і дітей. Всіх їх, після того, як здали всі свої коштовності й одяг, убили, що забрало декілька днів»⁵⁴.

Про близько 35 тисяч убитих євреїв зазначає у своєму звіті від 5 жовтня 1941 р. і вповноважений Міністерства окупованих східних областей (Східного міністерства) при групі армій «Південь» д-р Ганс Кох:

Пожежа в Києві (24–29 вересня 1941 р.) зруйнувала саме центр міста, тобто найкрасивішу й найвеличнішу його частину – з двома найбільшими готелями, головним поштамтом, радіоцентром, телеграфом і кількома універмагами. Пожежа вразила простір близько 2 кв. км, без притулку залишилось близько 50 тисяч осіб, вони так-сяк розміщуються в квартирах, що збереглися. Як покарання за безсумнівний саботаж 29 і 30 вересня ліквідовано євреїв міста, загалом (за свідченнями оперативної команди СС) близько 35 тисяч осіб, половина з яких – жінки. Населення сприйняло страту... спокійно, багато хто із задоволенням; будинки євреїв, що звільнилися, передано тим, хто потребує житла⁵⁵.

Щоби засипати трупи, схилю яру вверечі 30 вересня підірвали, а потім близько 100 військовополонених зрівняли могилу⁵⁶. Зокрема, після війни колишній поліцейський 2-го взводу 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Йозеф Ніч свідчив, що він увечері 30 вересня 1941 р.

з кількома членами роти отримав завдання забрати з одного табору полонених росіян і доправити їх до яру, в якому розстріляли євреїв. Прибувши до яру, полонені (їх було приблизно 100 осіб) мали вийти з наших машин і вирушити до яру. Я ще пам'ятаю, що ми вже під час поїздки в напрямку

⁵⁴ ВА–МА RH 26 – 454/28.

⁵⁵ Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal. – Vol. 25. – Nuerenberg, 1948. – P. 100–101 (Nürnb. Dok. 053–PS).

⁵⁶ Див. обвинувальний висновок прокуратури Регенсбурга (ФРН) від 2 лютого 1970 р. у справі Розенбаєра, Бессера і Кройцера (Barch B 162/6670).

яру чули вибухи. Полонених у нас забрали інші поліцейські, які, напевно, під час страти були в яру. Ми повинні були знову охороняти яр. Що полонені мали робити в яру, я не знаю. Приблизно посеред ночі полонені повернулися. Ми їх знову відвезли назад до табору⁵⁷.

2 жовтня 1941 р. до Києва з інспекцією прилетів Гімmlер. Єкельн доповів йому про результати «грос-акції»⁵⁸. Пізніше Єкельн організував «товариську вечірку» для учасників масових убивств, щоб ті розслабилися і налаштувалися на інші думки. У своїй промові на цій «вечірці» він виправдовував убивства і доводив їх необхідність⁵⁹.

РОЗСТРІЛИ НА ПОЧАТКУ ЖОВТНЯ 1941 р.

Розстріли євреїв у Києві, щоправда, значно менших розмірів, тривали і в першій половині жовтня 1941 р. Коли на початку жовтня оберштурмфюрер СС Гефнер приїхав із Рівного до Києва (щоби взяти замість зламаного автобуса іншу машину для повернення до Німеччини), він знову відвідав Бабин Яр, де проводили невеликі розстріли. Йому доповіли, що вже розстріляно 35 тисяч осіб⁶⁰.

Поліцейський полк «Південь», що перебував у Києві до 14 жовтня 1941 р. включно, 1, 2, 8 і 11 жовтня провів у місті ще чотири «акції за військовим звичасем»⁶¹, що ними в донесеннях Єкельна маскували розстріли євреїв; було знищено щонайменше декілька сотень осіб.

Колишній водій зондеркоманди 4а Людвіг Маурер після війни на допиті свідчив, що розстріли в Києві тривали навіть 8-14 днів. «Якщо запитують, чому я так вважаю, то я маю зазначити, що в той час перебував у

⁵⁷ Свідчення Йозефа Нича від 19 квітня 1967 р. (Barch B 162/6662, Bl. 394).

⁵⁸ Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42, S. 224.

⁵⁹ Див. свідчення Рене Розенбауера від 13 березня 1969 р. (Barch B 162/2886, Bl. 1331).

⁶⁰ Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen. – Bd. 31. – Amsterdam, 2004. – S. 251.

⁶¹ Див. радіограми № 156/57 від 2 жовтня 1941 р., № 160 від 3 жовтня 1941 р., № 179 від 9 жовтня 1941 р. і № 191 від 12 жовтня 1941 р. головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії (Центральний військовий архів у Празі, фонд «Штаб командування райхсфюрера СС»).

автомайстернях, віддалених від місця страти на 300–400 метрів. Кожного дня я бачив, як поліцейські ставили оточення, і також чув постріли»⁶².

3 19 жовтня 1941 р. в Києві дислокувався 304-й поліцейський батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Карл Декерт), який уже 21 жовтня розстріляв за саботаж як заручників 80 українців, «крім того 9 жінок і 3 дітей»⁶³; жінки й діти напевно були євреями.

Певну кількість євреїв розстріляла в Києві в першій половині жовтня айнзацкоманда 5 (*Einsatzkommando 5*, командир – оберштурмбанфюрер СС Август Мейер), яка прибула до міста 30 вересня; серед убитих були і євреї, яких з різних причин не стратили 29–30 вересня, і єврейськовополонені. У середині жовтня ця команда розстріляла 300 психічно хворих євреїв⁶⁴, а надалі, зокрема, взимку 1941–1942 рр., вбила ще принаймні декілька сотень євреїв, що переховувалися в місті⁶⁵.

СКІЛЬКИ ЄВРЕЇВ ЗАГИНУЛО В БАБИНОМУ ЯРУ?

Отже, на основі викладеного вище можемо зробити висновок, що в Києві наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. було вбито 37–38 тисяч євреїв, а за весь період окупації – 39–40 тисяч. Дехто з дослідників стверджує (часом навіть без посилань на будь-які джерела), що загинуло на декілька десятків тисяч євреїв більше. Наприклад, на думку відомого ізраїльського дослідника Голокосту І. Арада, в місті під час окупації залишились і були знищені 60–70 тисяч євреїв⁶⁶, його колега

⁶² Див. свідчення Людвіга Маурера від 13 лютого 1964 р. (ВАН, 162/5649, ВІ. 1976).

⁶³ Див. щоденник службовця 304-го поліцейського батальйону Отто Мюллера, запис за 21 жовтня 1941 р. (Архів центрального бюро Федерального уповноваженого з документів служби державної безпеки колишньої НДР: МfS – НА IX/11, ZUV 78, Bd. 6, ВІ. 64). 22 жовтня 1941 р. Ебергард оголосив про розстріл за саботаж 100 жителів міста (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 45).

⁶⁴ Див.: «*Reignismeldung UdSSR*» № 132 від 12 листопада 1941 р. (ВАН, R 58/218).

⁶⁵ Див.: Urteil LG Karlsruhe VIKs1/60 vom 20.12.1961 gegen Ehrlinger u. a. // Justiz und NS-Verbrechen, Bd.18. – Amsterdam, 1978. – S. 98–105.

⁶⁶ Арад І. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза

Ш. Спектор називає цифру «мінімум» 50 тисяч євреїв⁶⁷. І. Альтман, посиляючись на «оцінки українських дослідників», вважає, що в Бабиному Яру загинули навіть «близько 150 тисяч євреїв»⁶⁸. Під «українськими дослідниками» він має на увазі, вочевидь, Ю. Шульмейстера⁶⁹, О. Шлаєна⁷⁰ й І. Левітаса⁷¹, котрі наполягали саме на такій цифрі. Вітчизняний учений М.В. Коваль також бере за основу «думку» якихось «українських істориків», однак пише вже лише про 52 тисячі жертв за п'ять днів⁷². Інший український дослідник, В.Ю. Король, зазначає про «понад 100 тис. осіб, переважно євреїв», які загинули в Бабиному Яру упродовж п'яти днів починаючи з 29 вересня 1941 р.⁷³ Істотно завищує кількість жертв-євреїв у Бабиному Яру і В. Нахманович, без жодних на те підстав додаючи до цих жертв усі страти, що їх зондеркоманда 4а вчинила станом на 9 листопада 1941 р. (57 243 особи), а також усі страти євреїв айнзацкомандою 5 за період з 7 вересня по 15 листопада 1941 р. (близько 30 тисяч осіб); всі наступні страти цієї команди (наприклад, убивство 12–24 січня 1942 р. 8 тисяч євреїв) В. Нахманович також відносить до жертв Бабиного Яру⁷⁴.

Таке недбале ставлення до цифр, за якими стоять тисячі й десятки тисяч людських життів, притаманне й низці публікацій, що побачили світ з нагоди 70-х роковин трагедії. Зокрема, доктор медичних наук професор І. Трахтенберг стверджує (без посилання на джерело), що в Києві після масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., виявляється, 12 жовтня

(1941–1945). – Днепропетровск: Центр «Ткума»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 251–254.

⁶⁷ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С. 18.

⁶⁸ Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941–1945 гг. – М., 2002. – С. 291.

⁶⁹ Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990. – С. 135.

⁷⁰ Шлаен А. Бабий Яр. – К.: Абрис, 1995.

⁷¹ Левитас И. Неразгаданные загадки Бабьего Яра // *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 214–223.

⁷² Коваль М.В. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // *Новая и новейшая история.* – 1998. – № 4.

⁷³ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002. – С. 79.

⁷⁴ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 118–119, 135.

1941 р. «було розстріляно ще 51 тисячу осіб, переважно євреїв, а також декілька звинувачених у саботажі городян і групу політпрацівників»⁷⁵. Йому вторує доктор історичних наук Ю. Шаповал, у статті якого читаємо такий пасаж: «Пік розстрілів припав на 29–30 вересня. Тоді кількість знищених досягає понад 55 тисяч. Однак і після цього розстріли тривали (як припускають дослідники, до середини листопада 1941 р.). На 9 листопада кількість жертв становила вже 57 243»⁷⁶. Вище вже пояснено, чому постала саме така цифра. І якщо гігієністів можна вибачити незнання відповідних джерел і літератури, то істориків Ю. Шаповалу варто, напевно, уважніше ставитися до того, що він пише.

Такі оцінки, часто-густо безпідставні, не мають ані прямого, ані побічного підтвердження в жодному документі. З іншого боку, ширяться думки, що хоча євреїв і розстрілювали у Бабиному Яру, однак кількість жертв була незначною⁷⁷, або нібито євреїв не розстрілювали взагалі і на цьому місці поховані не євреї, а «жертви ЧК/НКВС», а євреїв, які залишилися в місті, німці вивезли до «найближчих колгоспів» або «спустошеного Мінська»⁷⁸.

⁷⁵ Трахтенберг І. Не прогоняй из сердца своего... // 2000. Еженедельник. – 2011. – № 39 (575).

⁷⁶ Шаповал Ю. Бабий Яр: жизнь и смерть рядом // Зеркало недели. – 2011. – № 34. – 23 сент.

⁷⁷ Приміром, в *Encyclopedia of Ukraine* (University of Toronto Press, Toronto 1988, v. 1, p. 154) стверджується, що розстріляно було лише 3 тисячі євреїв. Фактичне применшення масштабів трагедії, зведення її до незначної і навіть вигаданої події також бачимо в «критичному дослідженні» німецького ревізюніста Удо Валенди (*Walendy U. Babi Yar – Die Schlucht ‘mit 33,771 ermordeten Juden’?* // *Historische Tatsachen* No. 51, Vlotho 1992), а також у польського ревізюніста Марека Вольскі (*Wolski M. Le massacre de Babi Yar // Revue d’Histoire Révisionniste.* – 1992. – ne° 6).

⁷⁸ Див., наприклад: Тур Т. Бабин Яр – третя велика вигадка жидівської «катастрофи» // *За вільну Україну.* – 1996. – 17 лют.; Тур Т. Правда про Бабин Яр. Документальне дослідження // *Вечірній Київ.* – 1996. – 16, 19 бер.; Дятель Д. Правду про Бабин Яр мусять знати всі // *Вечірній Київ.* – 1996. – 5 лип.; Nikiforuk M. *What Happened at Babi Yar? Fact vs. Myth // The Barnes Review. A journal of nationalist thought & history.* – 1996. – Vol. II, № 7. Т. Тур фактично коротко навела «аргументацію», яка міститься в опублікованій ще 1994 р. статті німецького ревізюніста Герберта Тидемана «Бабин Яр: критичні питання і зауваження» (*Tiedemann H.*

На нашу думку, немає жодних підстав не довіряти цифрам, наведеним у німецьких звітах. У керівників оперативних груп і команд не було жодної мотивації применшувати кількість жертв. Вони не соромилися своєї «роботи» і не думали, що коли-небудь доведеться за неї відповідати; до того ж сумнозвісні німецькі педантизм і акуратність вимагали точного обліку жертв. Не було причин і завищувати цю кількість: знищення євреїв було лише одним із завдань оперативних груп, за виконання якого не нагороджували і не підвищували у званні.

Наведену вище кількість жертв підтверджують не лише німецькі документи. Зокрема, польські підпільники у Львові в радіограмі польському уряду в Лондоні 13 листопада 1941 р. повідомили про масові вбивства євреїв у Києві і назвали кількість жертв – 35 тисяч; «приблизно 3000 маленьких дітей, – ідеться далі в радіограмі, – українці вбили палицями»⁷⁹. У довідці Центрального штабу партизанського руху «Про становище в місті Києві і районах Київської області» станом на 10 жовтня 1942 р. ідеться про те, що в Києві восени 1941 р. було розстріляно 40 тисяч євреїв⁸⁰. Є також свідчення, взяті одразу після звільнення Києва у листопаді 1943 р., колишніх в'язнів Сирецького табору, які брали участь у серпні – вересні 1943 р. у спаленні трупів у Бабиному Яру: за їхніми оцінками, знищено близько 45 тисяч трупів євреїв і близько 25 тисяч трупів неєвреїв⁸¹.

Babi Jar: Kritische Fragen und Anmerkungen // Grundlagen zur Zeitgeschichte. Ein Handbuch über strittige Fragen des 20. Jahrhunderts / Hg. Gauss, Ernst (i.e., Germar Rudolf). – Tübingen: Grabert, 1994 (Veröffentlichungen des Institutes für deutsche Nachkriegsgeschichte; Bd. 22); переклад англійською: *Tiedemann H. Babi Jar: Critical Questions and Comments // Dissecting the Holocaust. The Growing Critique of 'Truth' and 'Memory' / Ed. R. Germar. – Chicago, 2003*). Псевдонім «Т. Тур», напевно, належить керівникові «Спілки прихильників України» в США д-ру Мирославу Драгану (див.: *Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 60–61*).

⁷⁹ *Wolski M. Fact Sheet on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the Babi Yar Massacre // Polish Historical Society, PO Box 8024, Stamford, CT 06905, Oct. 1991, pp. 2f.*

⁸⁰ ЦДАГОУ, ф. 62, оп.1, спр. 183, арк. 178. У доповіді заступника наркома внутрішніх справ УРСР С. Савченка секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 4 грудня 1941 р. названо навіть меншу цифру – 30 тисяч євреїв (Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 50, д. 464, лл. 6–21).

⁸¹ *Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С.136–164; Стеюк Я. Побег // Вестник. – Черновцы, 1991. – Вып. 1. – С. 68.*

Про 35–40 тисяч убитих євреїв зазначав у своїх свідченнях радянським органам і колишній начальник IV відділу (гестапо) у відомстві командира поліції безпеки і СД у Києві оберштурмфюрер СС Вальтер Ебелінг: «Про цей розстріл мені розповів Губер⁸² в одному з казино в листопаді 1942 р., тобто за місяць по моему приїзді до Києва для роботи в оперативних органах гестапо»; «Губер був першим із команди оберфюрера СС Ерлінгера⁸³, що прибув до Києва. Він мені пояснив, що за наказом райхсфюрера Гімmlера одразу після захоплення Києва всіх євреїв необхідно розстріляти. Всім євреям наказали працювати у Бабиному Яру, а згодом в улоговинах і ямах цієї частини міста всіх поховали. Кількість розстріляних євреїв сягала 35–40 тисяч осіб»⁸⁴.

Непряме підтвердження втрат київських євреїв, яких ми доходимо, можна знайти в матеріалах перепису населення 1959 р. – першого повоєнного перепису. Згідно з ним, у місті проживало 153 466 євреїв⁸⁵. Якщо врахувати, що частина євреїв загинула на фронтах і в полоні, а частина з тих або тих причин не повернулася з евакуації на попереднє місце проживання, то цифра 40 тисяч убитих у місті євреїв не видається заниженою.

НІМЦІ – РЯТІВНИКИ ЄВРЕЇВ

Переважна більшість німців, що мали прямий або побічний стосунок до знищення євреїв, до їхньої долі ставилася доволі байдуже, не переймаючись докорами сумління. Хтось, можливо, в душі й не погоджувався з

⁸² Якоб Губер (Huber) народ. 12 листопада 1908 р. у Галіції, до переселення до Німеччини в січні 1940 р. був священиком у Станиславі (нині Івано-Франківськ). З 21 червня 1941 р. – перекладач в айнзацкоманді 5 у званні унтерштурмфюрера СС. В 1942–1943 рр. – перекладач у відділі III (СД) у відомстві командира поліції безпеки і СД у Києві, з грудня 1943 р. – у відомстві начальника поліції безпеки і СД у Мінську (див. протокол допиту Якоба Губера від 17 листопада 1960 р., у: Barch В 162/2929, ВІ. 533–535).

⁸³ Еріх Ерлінгер у 1942–1943 рр. був начальником поліції безпеки і СД у Києві у чині оберштурмбанфюрера СС.

⁸⁴ Цит. за: *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра. – С. 274–275.

⁸⁵ Киев // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 4: Кабак – Лютер / Ред. И. Орен (Надель), Н. Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин 1988. – Кол. 252–258.

убивством беззахисних жінок, дітей, старих людей, однак зовні вони цю незгоду якимись конкретними діями не виявляли. Дехто не витримував. Колишній шофер зондеркоманди 4а Віктор Трілл згадував:

У нас загинуло небагато людей. Я знаю лише двох чиновників шупо (Schupo/Schutzpolizei – охоронна поліція. – *О.К.*), яких уві сні застрелив колега, оскільки у нього через розстріли не витримали нерви. У цього чоловіка, який стріляв, була своєрідна вимова. Я не знаю, звідки він походив. Де це сталося, я також не знаю. З цими двома поліцейськими я ще в Житомирі жив в одній кімнаті, однак інцидент стався пізніше. Коли я повернувся з відпустки, розповідали, що обидвох застрілених товаришів поховали як належить з військовими почестями, натомість знавсінілого товариша, який застрелився, десь закопали. Тоді у нас у всіх нерви були зіпсовані – в когось більше, в когось менше. Я після розстрілів не міг їсти три дні, настільки в мене були пошарпані нерви⁸⁶.

З іншого боку, серед німців траплялися й такі (щоправда, небагато), що не були байдужими до долі євреїв, намагалися якось допомогти беззахисним жертвам. До таких німців належали Пауль Вьорцбергер (Paul Wörzberger) і Йоган Коллер (Johann Koller). У вересні 1941 р. перший був зв'язковим-мотоциклістом 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону, а другий – особистим шофером командира 2-ї роти Кройцера. 29 вересня 1941 р. Вьорцбергер приїхав на своєму мотоциклі до Бабиного Яру з донесенням для Кройцера. Після війни він згадував:

Як я вже сказав на початку, я мав постійно перебувати в межах досяжності мого командира роти Кройцера. Можливо, щоби передати донесення Кройцеру, я також прийшов до яру, де побачив Кройцера просто на місці страти. Тому я не міг не побачити вже розстріляних євреїв. Я бачив, як євреї (чоловіки, жінки і діти) в яру йшли на місце розстрілу. Ще за межами урвища євреї мусили здати цінні предмети і дорогий одяг. Щодо процесу страти я ще сьогодні знаю, що євреї по черзі мали лягати поруч один з одним, і потім їх розстрілювали пострілами в потилицю. Живі євреї

⁸⁶ Див. свідчення Віктора Трілла від 8 червня 1965 р. (Barch В 162/5653, ВІ. 3026).

мали лягати на мертвих, і їх також розстрілювали. Зі стоїчним спокоєм ці люди йшли на смерть [...]. Поблизу складеного одягу були дві жінки, відокремлені від інших. Коли я проходив повз них, жінки сказали, що вони українки і я повинен їх урятувати. Вони буквально прив'язалися до мене. Поблизу цього місця стояв мій товариш Коллер, який був шофером Кройцера. Я пішов з обома жінками до Коллера, і ми разом почали обговорювати, як можемо врятувати цих жінок. Чи були ці жінки євреями чи мова йшла дійсно про українок, я сказати не можу. Ми домовились, що Коллер на своїй машині увезе обох жінок з небезпечної зони. Ми розуміли, що на нас чекає, якщо цей акт порятунку викриють. Однак ми співчували цим жінкам, котрі сильно плакали. Я знав, що Кройцер перебував у яру, тож ця поїздка для Коллера була ризикованою. Я залишився на місці, щоби прикрити Коллера, якщо про нього запитають⁸⁷.

У викладі Коллера ця історія дещо відрізняється від розповіді Вюрцбергера. Після війни Коллер згадував:

Під час акції проти євреїв я мав відвезти Кройцера на місце. Під час цієї поїздки євреїв уже вивезли. Приїхавши на місце, Кройцер вийшов із машини і рушив до пагорба. З того боку, куди пішов Кройцер, я почув постріли. Моє завдання було виконано. Коли я там стояв, до мене підійшов зв'язковий-мотоцикліст Ганс Вюрцбергер [правильно: Пауль Вюрцбергер. – *О.К.*] з Віттенберга (поблизу Дрездена). Поруч із ним йшла жінка. Вюрцбергер попросив мене відвезти цю жінку до міста. Жінка плакала. Якийсь час я розмірковував, адже було дуже ризиковано когось вивозити, і до того ж ми мали повертатися повз усю колону, яку охороняли. Однак я все-таки погодився. Вюрцбергер сів поруч мене, а жінку ми посадили на заднє сидіння. Так ми поїхали до міста. Тут ми висадили жінку, котру Вюрцбергер явно раніше не бачив. Жінка втекла, ми зраділи, що все минуло добре⁸⁸.

⁸⁷ Зі свідчень 16 вересня 1968 р. колишнього зв'язкового-мотоцикліста 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Пауля Вюрцбергера (ВAB, 162/6666, ВІ. 1000).

⁸⁸ Зі свідчень від 26 квітня 1968 р. колишнього шофера командира 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Йогана Коллера (ВAB, 162/6664, ВІ. 643–644).

Можливо, розбіжності у свідченнях пов'язані з тим, що Вьорцбергер і Коллер розповіли про цей випадок порятунку лише через 27 років, тож деякі деталі вони могли просто забути. Що ж до врятованих, то це були, напевно, 17-річна Г. Баташева і 14-річна М. Пальті. Ось як розповідає про цю історію Г. Баташева. 29 вересня 1941 р. її разом з іншими євреями пригнали на велику рівну ділянку поблизу яру.

На цьому майданчику гітлерівці зривали з людей одяг і напівроздягнених гнали до місця страти. Люди кидалися с одного місця на інше, немов збожеволіли, в суцільний гул зливалися крики приречених і автоматні черги. Я не зовсім розуміла, що зі мною відбувається і де загубила свою матір, сестру і брата. В цій метушні я зустріла 14-річну дівчинку з нашого двору Маню Пальті, ми взяли за руки і почали разом шукати порятунку. Ми підійшли до одного з катів і почали йому пояснювати, що ми не євреї і потрапили до Бабиного Яру суто випадково, з цікавості. Він підвів нас до офіцерів, що стояли біля легкової автомашини, і почав їм щось пояснювати. Незабаром один з гітлерівців жестом вказав нам, що можемо сісти до автомашини, що ми й зробили. Шофер прикрив нас якимось одягом і поїхав до центру міста. Шофер вивіз нас на вулицю Мельника і відпустив⁸⁹.

Як бачимо, свідчення Вьорцбергера і Баташевої загалом збігаються. Натомість Коллер міг забути багато деталей тому, що просто допомагав Вьорцбергеру. Вьорцбергер і Баташева краще запам'ятали цю подію, оскільки перший був ініціатором порятунку, а для дівчинки взагалі ішлося про її життя.

До німців-рятівників можна віднести, щоправда, з певними застереженнями, Ріхарда Керля (Richard Kerl). У травні 1941 р. кримінал-асистента Ріхарда Керля з гестапо Гільдесгайму відрядили до Дюбена. Він одержав форму обершарфюрера СС і пізніше увійшов до складу зондеркоманди 4а. Через поранене коліно виконував обов'язки другого кухаря при польовій кухні. Наприкінці вересня 1941 р. Керля призначили в оточення на околиці Києва, під час якого він нібито врятував від розстрілу єврейську сім'ю. Керль згадував у своїх післявоєнних свідченнях:

⁸⁹ З протоколу допиту як свідка 15 липня 1980 р. у КДБ УРСР Г. Баташевої (Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 322).

Я не можу сказати, скільки вже днів ми перебували у Києві, коли одного вечора до канцелярії прийшов чиновник і сказав мені, що завтра розпочнеться велика акція, в якій має брати участь також кухар. Він сказав дослівно: «Головний кухар залишиться тут, а ти підеш зі мною» [...]. Наступного дня рано-вранці всіх вишукували і розподілили команду. Хто провів розподіл, я вже сказати не можу. Я вважаю, що були присутні всі офіцери. Я пригадую, що частину призначили шоферами, частину – в оточення і частину – стрільцями. Потім призначені загони виїхали на машинах. Я точно знаю, що нас як загороджувальний пост для шлюзування євреїв залишили на околиці міста поруч із вулицею [...]. Хочу ще зазначити, що між постовими ліворуч і праворуч був проміжок приблизно 50-60 метрів. Постові були у формі і мали службовий пістолет калібру 7,65. Коли колони проходили повз нас, євреї ще були вдягнуті [...]. Я півтора дня перебував в оточенні в цьому місці. Одного разу під час несення служби до Керля підійшла жінка з двома дорослими дочками і почала благати про звільнення. Вона попросила мене взяти одну з дочок і ввечері відвідувати сім'ю в їхній квартирі. Я ризикнув і випустив матір із дочками на волю через огорожу, що була позад мене. Цілком зрозуміло, що я не міг чинити так кожного разу, адже члени команди вищого рівня контролювали нашу діяльність⁹⁰.

Важко сказати, чи відповідають дійсності свідчення Керля. Принаймні, можна припустити, що він з жалю цілком міг урятувати єврейську сім'ю.

ЗНИЩЕННЯ СЛІДІВ МАСОВИХ УБИВСТВ У БАБИНОМУ ЯРУ

У середині 1943 р. в Україні за наказом Головного управління імперської безпеки (РСГА) розпочали знищення слідів масових страт – так звану акцію 1005. Уповноваженим РСГА у цій справі на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а штандартенфюрер СС Пауль Блобель. Своім уповноваженим у райхскомісаріаті Україна Блобель призначив штурмбанфюрера СС Ганса-Фріца Зонса (Hans-Fritz Sohns), який для знищення вже наявних масових могил сформував дві команди –

⁹⁰ Свідчення Ріхарда Керля від 14 грудня 1961 р. (ВАН, 162/5642, ВІ. 364–365).

на початку серпня 1943 р. у Києві команду 1005a і наприкінці серпня 1943 р. в Дніпропетровську команду 1005b; до кожної входили декілька чиновників поліції безпеки і взвод (30-40 осіб) охоронної поліції. Під час діяльності на Україні команду 1005a очолював оберштурмфюрер СС Ернст Бауман (Ernst Baumann), взвод охоронної поліції – лейтенант поліції Вінтер (Winter); команду 1005b – гауптштурмфюрер СС Фріц Цитлов (Fritz Zietlow), а взвод охоронної поліції – обер-лейтенант поліції Ханіш (Hanisch). Чиновники поліції керували вилученням і спаленням трупів, а поліцейські охороняли район «атмосферних опадів» (так у звітах-«метеозведеннях» для маскування називали місцезнаходження масових могил, поняття «висота хмар» означало кількість спалених трупів) і полонених, які вилучали і спалювали трупи⁹¹.

У Бабиному Яру трупи спершу спалювала команда 1005a, на початку вересня 1943 р. до неї долучилася команда 1005b з Дніпропетровська⁹². Спалювання розпочалося 18 серпня 1943 р. Перебіг цієї акції докладно описано у свідченнях і спогадах в'язнів, які вижили, змушених виконувати цю роботу⁹³. Зокрема, Яків Стеюк, один зі ста в'язнів Сирецького табору в Києві, які 18 серпня 1943 р. працювали в Бабиному Яру, на допитах у НКДБ УРСР 12 і 15 листопада 1943 р. свідчив:

Коли прибули до Бабиного Яру, всім на ноги вдягли кайдани, в яких ми були вдень і вночі, до табору більше не поверталися. Варто зазначити ту обставину,

⁹¹ Landgericht Stuttgart, Ks 22/67, Urteil v. 13.3.1969 gegen Soh.[ns] u. a., in: Justiz und NS–Verbrechen, Bd. 31 (Amsterdam, 2004), Lfd. # 701.

⁹² Див. свідчення під присягою 25 жовтня 1945 р. колишнього обервахтмейстера охоронної поліції резерву Герхарда Адамеца (ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 256, лл. 270–283).

⁹³ Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. – Konstanz, 1993; Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. – Тель-Авив, 1997; Кузнецов А. Бабий Яр: Роман-документ. – К., 1991; Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С. 136–164 (протоколи допитів у 1943 р. С. Берлянта, В. Давидова і Я. Стеюка); Мартыненко Б.А. Трагедия Бабьего Яра: рассекреченные документы свидетельствуют // Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 Fünzig Jahre danach zum Gedenken / Hrsg. E.R. Wiehn. – Konstanz, 1991. – S. 361–374 (уривки зі свідчень різних років Д. Будника, В. Давидова, Я. Стеюка).

що охорона тут складалася не з українських поліцаїв, як у Сирецькому таборі, а винятково зі спеціально підібраних німецьких жандармів. Спершу ми не знали сенсу і мети наших «земляних робіт» (розкопок), і лише на шостий день, виривши яму глибиною близько 4-х метрів, знайшли велику кількість людських трупів, серед яких були жінки, старі і діти [...]. Трупи виривали з ям частково гачками, частково механічним шляхом за допомогою екскаватора «Полик». Вилучені трупи складали шарами на спеціально влаштовані майданчики; після кожного шару трупів укладали дрова, обливали відпрацьованим атолом, змішаним з керосином, а потім, коли вже декілька шарів трупів і дров сягали 4-х метрів, майданчик підпалювали, і таким чином згорало одночасно близько 5000 трупів. Таких майданчиків під час роботи з 18 по 26 серпня було не менше 10 [...] більшість викопаних трупів належали цивільному населенню, як жінкам, так і чоловікам різного віку, а також дітям. Лише в одному місці Бабиного Яру, де було знайдено близько 20 000 трупів⁹⁴, за зовнішнім виглядом і залишками одягу можна було зробити висновок, що це трупи розстріляних військовополонених з командного складу Червоної армії. Щодо осіб, які керували роботами з розкопування та спалення трупів, особисто я знаю таких: штурмшарфюрер СС Топайде [правильно: SS-Sturmscharführer Heinrich Topheide. – *О.К.*], який був технічним керівником робіт і водночас найжорстокішим у ставленні до арештантів-робітників. Він власноруч розстрілював арештантів, які завинили, і, напевно, брав участь у масових розстрілах мирного населення міста Києва у 1941 р., адже знав усі місця, де були закопані трупи жертв фашистського терору. Його помічниками були: гауптвахтмейстер жандармерії [Йоганн] Меркель (з Мюнхена), гауптвахтмейстер жандармерії Фогт, ротенфюрер Рідер⁹⁵ [правильно: SS-Rottenführer Heinz Röber. – *О.К.*] та інші [...]. Перші 5-6 днів працювали 100 осіб, потім один утік, двох, що захворіли, [...] розстріляли. Потім поступово невеликими групами (20-40 осіб) привозили нових арештованих і примушували виконувати ту саму роботу. До моєї втечі, тобто до 28 вересня 1943 р., в Бабиному Яру розкопували і спалювали трупи розстріляних і вбитих 321 особа [...]. На моїх очах і за моєї участі викопано, а потім спалено приблизно **45 тисяч** трупів, із них близько 500 трупів вилучено з землі в лісі поблизу Кирилівської лікарні,

⁹⁴ В архівному оригіналі допиту Я. Стеюка в цьому місці стоїть цифра «2000» (ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 207).

⁹⁵ В архівному оригіналі протоколу допиту Я. Стеюка замість Рідер зазначено Ревер.

а решта в Бабиному Яру [...]. Нас, в'язнів, що виконували цю роботу, німці поділили на кілька бригад, і кожна мала відповідне доручення. Одні розкопували ями лопатами, інші обслуговували екскаватор, що також працював на розкопці й вилученні трупів, інші виймали трупи й складали на спеціальні майданчики, а потім німці власноруч ці трупи підпалювали, заздалегідь обклавши дровами і обливши палимим (керосин, автол, нафта тощо). Неспалені частини трупів (кістки) в'язні на ношах приносили на кам'яний поміст, де спеціальна бригада їх дробила і пропускала крізь дротяну решітку, потім розкидали їх по урвищах Бабиного Яру. Всі вироби з золота, монети і навіть зуби німці після спалення трупів знаходили в попелі і забирали собі, а нам казали, що все це йде на користь Німеччини [...]. Хочу додати, що німці за час мого перебування у Бабиному Яру розстріляли 24 в'язня⁹⁶.

Інші ув'язнені, які вижили (В. Давидов, С. Берлянт), на допитах 9 і 16 листопада 1943 р. свідчили, що кожен щабель складався з майже 3 тисяч трупів і що загалом було спалено приблизно 70 тисяч трупів, у тому числі близько 20 тисяч (?) трупів військовополонених⁹⁷.

У ніч із 28 на 29 вересня 1943 р. кілька десятків ув'язнених обценьками і зубилом, що їх вони знайшли на екскаваторі, розбили кайдани на ногах, відчинили спеціально підібраним ключем двері-решітку землянки, в якій тримали робітників, і втекли. Однак врятуватися пощастило лише 15 особам. Решту в'язнів 30 вересня 1943 р. розстріляли. Роботи в Бабиному Яру було зупинено.

ХТО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВБИВСТВА ЄВРЕЇВ У БАБИНОМУ ЯРУ

За вбивства євреїв у Києві восени 1941 р. прямо відповідають:

1. Генерал-майор Курт Ебергард (1874–1947), начальник фельдкомендатури 195 і з 24 вересня 1941 р. міський комендант Києва; вчинив самогубство 8 вересня 1947 р. в американському полоні.
2. Обергрупенфюрер СС Фрідріх Єкельн (1895–1946), вищий фюрер СС і поліції в тилу групи армій «Південь»; повішений

⁹⁶ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С. 143–145, 147; 149–152.

⁹⁷ Там же. – С. 139 (С. Берлянт), 159–161 (В. Давидов).

- 3 лютого 1946 р. у Ризі за вироком радянського воєнного трибуналу.
3. Бригаденфюрер СС д-р Отто Еміль Раш (1891–1948), шеф *Einsatzgruppe C* поліції безпеки і СД; помер у 1948 р.
 4. Штурмбанфюрер СС д-р Вальтер Хофман (1905–1945), референт IV відділу (гестапо) у штабі *Einsatzgruppe C*.
 5. Штандартенфюрер СС Пауль Блобель (1894–1951), командир зондеркоманди 4а; повішаний 8 червня 1951 р. за вироком американського воєнного трибуналу.
 6. Оберштурмбанфюрер СС Август Мейер (1900–1960), начальник оперативної команди 5; вчинив самогубство після арешту 13 травня 1960 р.
 7. Підполковник охоронної поліції (з червня 1942 р. полковник) Рене Розенбауер (1888–?), командир поліцейського полку «Південь»; після війни перебував під слідством, однак перед судом за станом здоров'я не постав і засуджений не був.
 8. Майор охоронної поліції і штурмбанфюрер СС Мартин Бессер (1892–?), командир 45-го резервного поліцейського батальйону; після війни перебував під слідством, однак перед судом за станом здоров'я не постав і засуджений не був.
 9. Майор охоронної поліції і штурмбанфюрер СС Генріх Ганнібал (1889–1971), командир 303-го поліцейського батальйону.
 10. Оберштурмфюрер СС Бернхард Графхорст (1913–1943), командир 3-ї роти батальйону військ СС особливого призначення; загинув 2 вересня 1943 р.

Непряма відповідальність лягає на таких осіб:

- генерал-фельдмаршала Вальтера фон Райхенау (1884–1942), головнокомандувача 6-ї армії; помер 17 січня 1942 р. на посаді головнокомандувача групи армій «Південь»;
- генерал-лейтенанта Альфреда фон Путткаммера (1882–1946), начальника тилу 6-ї армії в 1939–1941 рр. Міський комендант Києва 20–23 вересня 1941 р.;
- генерала піхоти Ганса фон Обстфельдера (1896–1976), командира 29-го армійського корпусу і начальника київського гарнізону;

- генерал-майора Фрідріха Циквольфа (1893–1943), командира 113-ї піхотної дивізії, начальника київського гарнізону з 27 вересня 1941 р.; тяжко поранений 25 серпня 1943 р. як генерал-лейтенант і командир 343-ї піхотної дивізії, помер 17 вересня 1943 р.;
- командирів дивізій 29-го армійського корпусу, що дислокувалися в Києві наприкінці вересня 1941 р.;
- генерала піхоти Александра фон Гартмана, командира 71-ї піхотної дивізії; загинув 25 січня 1943 р. у Сталінграді;
- генерал-лейтенанта Ернста Гаммера (1884–1957), командира 75-ї піхотної дивізії; потрапив у полон до американських військ 13 квітня 1945 р., звільнений у 1947 р.;
- генерал-лейтенанта Ганса-Генріха Зикст фон Арніма, командира 95-ї піхотної дивізії; потрапив у полон у Сталінграді 20 січня 1943 р., помер у полоні в 1952 р.;
- генерала піхоти Курта фон дер Шевальє, командира 99-ї легкої піхотної дивізії; пропав без вісті 18 квітня 1945 р. під Кольбергом (Колобжег, Польща);
- генерала артилерії Віллі Мозера, командира 299-ї піхотної дивізії; помер у радянському полоні в 1946 р.